

Хроника

Славея Димитрова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

slaveia_slavianova@yahoo.com

Преходът след 1989 г. – процеси, кризи и трансформации в съвременната литература и културата

Slaveia Dimitrova

Sofia University „St. Kliment Ohridski“

The Post-1989 Democratic Transition – Processes, Crisis and Transformations in Contemporary Literature and Culture

Abstract

The paper presents and comments on the papers, responses, and discussions from the Round Table “The post-1989 Transition in Contemporary Bulgarian Literature.” It gave focus to several topics related to events, ideas, and attitudes intrinsic to the understanding of the Transition but also to the period preceding it. The participants offered their analyses of how the changes in the social and political order were reflected in the literature, the public consciousness, the media, theatre, and film, among others.

Keywords: contemporary Bulgarian literature; Transition; conceptualizations of the world; topical relevance; experiment

След тридесет години след 1989 г. без съмнение е назрял моментът за осмислянето на различните възможни аспекти към промяната, към този вече некратьк исторически, социален, а и чисто биографичен период. Различни гледни точки към прехода бяха предложени на кръглата маса на тема „Преходът след 1989 г. в съвременната българска литература“, състояла се на 5 ноември 2021 г. в рамките на изследователския проект, подкрепен

от Фонд „Научни изследвания“ – МОН на тема „Преходът след 1989 г. – интерпретации на историческата промяна, социалния опит и културната памет в съвременната българска литература“ с ръководител доц. д-р Ани Бурова. Кръглата маса обедини учени и изследователи от Софийския, Пловдивския и Югозападния университети, НАТФИЗ и Българската академия на науките и се осъществи със съдействието на Къщата за литература и превод в София.

Самите обсъждания протекоха в два панела – „Социализъм и преход“ и „Образи на прехода“, в които участие взеха проф. дфн Инна Пелева, доц. д-р Гергина Кръстева, проф. дфн Албена Вачева, проф. дфн Милена Кирова, проф. д-р Тотка Монова, доц. д-р Борис Минков, доц. д-р Людмила Миндова, доц. д-р Ани Бурова, проф. д.н. Камелия Николова, д-р Галина Георгиева, доц. дфн Николай Папучиев.

Невъзможността литературното и социалното ни съвремие да бъдат осмислени без наложителния анализ на ключови за предходния период събития и представи беше изходната точка в доклада на проф. Инна Пелева „Социализмът – стратегии на литературната ретроспекция“. Фокусирано върху романите „Поразените“ на Теодора Димова и „Компарсита“ на Димитър Шумналиев, но и с редица аналогии с прозата на Деян Енев и Стефан Коспартов, казаното от Инна Пелева всъщност предложи една мащабна картина на репресиите и в частност на лагерите на социализма. В нея средищно място заемат идеите за властта; за допустимото и нередното и за границите, които се прескачат; за жертвите, наказанието, прошката и техните версии. Сред основните въпроси, който Инна Пелева зададе и тематизира, бяха: „Кога промяната става ужасяваща?“, „Кой е агресорът и кой – жертвата?“, „Какви са ефектите от театрализирането на властта?“ и др., а анализът бе прицелен в идеята да се изведат механизмите на пресемантизиране на понятията, на сливането на нещата, събитията, историческите периоди.

Върху проблема за паметта, но в малко по-различна посока – тази на личните антологии и моделирането на собствения авторски образ в тях, беше съсредоточен докладът на доц. Гергина Кръстева на тема „70-те години в пре/ход към новия 21. век или паметта на лирическите автоантологии“. Обект на изследване в него беше лириката на автори, дебютирали в годините на

зрелия соцреализъм, но моделиращи прехода, като К. Павлов, Б. Димитрова, Л. Левчев, Ст. Цанев, М. Георгиев, Г. Борисов, П. Анастасов, Вл. Попов, К. Донков, М. Башева, Ив. Цанев, Е. Йосифова. Проблемите, коментирани от Г. Кръстева, бяха свързани преди всичко с персоналните, етически и естетически избори, демонстрирани в автоантологии от типа „Събрано“ и „Избрано“. Нейната изследователска гледна точка беше фокусирана върху анализа на характерните за годините на прехода селективни и редакторски процедури, в някои случаи свързани с редуция на собственото творчество, в други – с осветляването на непубликувани текстове, в трети – с поява или заличаване на посвещения и епиграфи или дори на цели стихове. Като специфични модели на автопрезентация Г. Кръстева изведе тематичните селекции и легитимациите на собствените стихове чрез популярните шансони и естрадните песни. Корпусът от анализирани издания в текста на Г. Кръстева без съмнение е впечатляващ, а анализът улавя детайлно и нюансирано и разликите, и сходствата в принципите на подбор.

Върху интуициите на литературата за дефицитите беше съсредоточен докладът на доц. Людмила Миндова „Невидимото в литературата на прехода“. Изхождайки от заглавието, само по себе си възприето като критически сюжет, изследователската гледна точка на Л. Миндова постепенно се фокусира върху конкретни художествени и критически разкази. Обект на анализ в статията са от една страна поезията и прозата на автори като Г. Господинов, В. Константинов, М. Душкова, Н. Делева, М. Атипов и Деян Енев, от друга – критически текстове и сборници. Людмила Миндова конципира „невидимото“ в няколко посоки – като пряко въздействащо върху човешкия живот и върху страховете и неврозите в обществото, като обвързано с понятия като „криза“ и „катастрофа“, като фундамент на мистиката, като провокиращо колебанията и раздвоението и др.

Изходна точка в доклада на проф. Милена Кирова „Романът през първото десетилетие на 21 век: какво се случва с нашия *критически реализъм*?“ е констатацията, че в съвременната българска литература липсва истински, типичен социален роман. В изказването си М. Кирова фиксира напрежението между читателския навик да се търси нещо познато, т.е. традицията да се припознава като пример за подражание, и отказът на самата ли-

тература да конструира традиционен реалистичен роман с моралистична поанта. Този отказ от реалистичност е видян като пряко свързан и зависим от фрагментаризирането на прозаическия текст и от навлизането на фантастични, криминални, мистични елементи и сюжети например. Анализирайки огромен корпус от текстове, сред които тези на Ив. Петров, Вл. Зарев, А. Попов, Т. Димова, З. Евтимова, Г. Гроздев, Е. Андреев, М. Станкова, А. Стамболова, М. Николов и др., М. Кирова стига до извода, че определени романи могат да се четат като социални или социално-психологически, ако върху тях не се налагат матриците на традицията. Според нея романът в новото столетие все по-често звучи глобално, универсално, смесва времена и естетики на принципа на играта.

Средищни за доклада „Медийни образи и сюжети на Прехода и преносите им в трансмедиялни текстови форми“ на проф. Тотка Монова са популярните четива и по-конкретно романите, определени от авторката като „таблоидни“, на Хр. Калчев, Ал. Томов, В. Райкова, Ив. Трнев, Н. Андонова, Ир. Самуилова, М. Лалева, Р. Демел и др. Анализирайки огромен корпус масово популярни текстове, Т. Монова стига до извода, че при популярните романи самото литературно поле функционира като медия, а неговото въздействие върху публиката е дори по-силно от това на таблоида. Струва ми се, че някои от наблюденията в доклада заслужават специално внимание, най-малкото поради съдържащия се в тях потенциал за следващи изследвания. От този тип например е констатацията, че „таблоидният“ роман не се влияе от сходните по тип риалити формати.

Освен жанровите характеристики на този нов тип романи, в изказването си Т. Монова очерта облика на популярни през последните три десетилетия образи като тези на бореца, мутреса, бизнесмена, банкера, собственика на медия и др., но и новите, симулиращи интелектуалност социални роли, които всички те придобиват в последните години. Анализирайки взаимодействията между властта, медиите и романа, Т. Монова стига до извода, че романите за прехода пречат, размиват, забавят неговия край.

Като полюсно различно спрямо битието на „таблоидния“ роман е видно това на прозата на Виктор Пасков в доклада на доц. Борис Минков „Трилогията на Виктор Пасков („Балада за

Георг Хених“ , „Германия, мръсна приказка“ , „Аутопсия на една любов“) и „Преходът“. Романите на Пасков Б. Минков разглеждат като пример за текстове, които „изтляват“ още приживе на своя автор. Бързото им износване той интерпретира като резултат от динамиката в смяната на обществените и литературните парадигми. Фокус на анализа тук са клишетата, свързани с личността на твореца и творчеството, които В. Пасков обговаря: в „Балада за Георг Хених“ той е конципиран като спасител, но и като творец на резигнацията; в „Германия, мръсна приказка“ призмата е тази на публицистичното; в „Аутопсия на една любов“ хипертрофиралото разказване с неговия прикрит автобиографизъм маркира случилото се преди, по време на и в края на прехода. Романите на Пасков според Б. Минков предлагат поредица песимистични визии – за тялото на героя, но и за тялото на гетото, за илюзорния свят на емигранта и за неговата невъзможност да излезе от гетото, за човека на прага на революцията, който обаче той не прекрива.

Някои от характеристиките на романа и критическото писане за него след 1989 г. открил доц. Ани Бурова в своя доклад „Преходът в съвременния български роман – тематични акценти и семантични контексти“. Според нея в романите от изминалите три десетилетия доминира отсъствието на класически подход към темата за прехода – тоест, най-често липсват мащабни изображения, обобщаващи проблематиката на времето и обществото, с каквито литературата от предходни периоди обичайно си служи, когато описва исторически преломи. Вместо това се търсят нови жанрови решения. От литературноисторическа гледна точка темата за прехода според Ани Бурова не е централна за литературата от първото десетилетие след 1989 г., сама по себе си съсредоточена по-скоро върху експеримента и металитературността и силно повлияна от постмодернизма. Но отвъд този пласт темата все пак присъства, при това сравнително интензивно, примери за което дават характерни за десетилетието романи като „Японецът и потокът“ на Зл. Златанов и „Естествен роман“ на Г. Господинов. Симптоматично за литературните нагласи от периода е обаче, че критиката акцентира много повече върху жанровите експерименти в тях, отколкото върху образа на съвременността, който създават. Новото хилядолетие донася известно успокояване на експериментите, както

и търсене на романови теми, актуални за публиката. Кризите на прехода – общностни и личностни – стават все по-отчетливо видима тематична линия, интерпретирана по коренно различни начини в романите на Т. Димова, Вл. Зарев, А. Попов, в прозата на З. Евтимова и Д. Енев и др. Според Ани Бурова съвременните романи търсят различни възможности да представят проблематиката на прехода, те най-често не я въвеждат директно, а я вместват в различни жанрови или тематични рамки и решетки. Такава функция имат митологичните архетипи в романите на Г. Господинов и Кр. Димитрова, преплитането на исторически и съвременен времеви пласт при З. Карабашлиев, криминалният сюжет и този на политическия трилър при Г. Тенев, авантюрното начало при М. Николов, елементите на антиутопия при Е. Алексиева, В. Тодоров, Г. Господинов, М. Николов.

В малко по-различна посока – тази на драматургията, на контекста, посоките, поколенията и темите в нея – беше насочен докладът на проф. Камелия Николова „Образи на прехода в съвременната българска драматургия“. Посоките, в които тръгва българската театрална практика след 1989 г., според К. Николова са най-общо две и директно кореспондират с усещането за свобода. Първата от тях е свързана с ентузиазираното изживяване на всичко пропуснато, забранено; втората – с „хедонистичната наслада от посмодерната деструкция на класиката“, с нейното алегорично четене и т.нар. „езоповска режисура“. Като относително по-слабо развита тенденция К. Николова откроява клоунадната игра, карнавалното преобръщане на миналото - модел, използван от Теди Москов например.

Що се отнася до литературните поколения в българската драматургия, авторката отграничава две такива. Първото, това на 50-60-годишните (К. Илиев, Цв. Марангозов, Ст. Стратиев), според нея акцентира върху темата за вината и сринатите мостове между поколенията; второто, това на 30-40-годишните автори (Ю. Дачев), преживява прехода през образите на бездомника, на несъстоялото се семейство, на духовното отчуждение. Сякаш по-успокоена е според К. Николова драмата в новото столетие, за която характерно е мигрирането на образи между литературата и театъра (Е. Алексиева, Г. Господинов) и завръщането към по-конвенционалната драма.

Проблемът за транспонирането на литературния текст във

филм разгледа д-р Галина Георгиева в доклада си „Образи на Прехода в българското кино след 1989 г.“. Според нея за интензифициране на комуникацията между двете изкуства би могло да се говори едва в началото на новото хилядолетие с появата на екранизациите на романите „Мисия Лондон“ на А. Попов и „Дзифт“ на Вл. Тодоров. В този смисъл като по-динамична спрямо 90-те се откроява ситуацията през 70-те години, когато филми като „Авантаж“ и „Трампа“ например, както и някои от филмите на Е. Захариев и Р. Вълчанов, изграждат образа на аутсайдера, който не се вписва в системата.

Оказва се, че четири филма се разпознават като емблематични за прехода, въпреки че са заснети преди 10 ноември 1989 г., и това са „Парчета любов“ на Ив. Черкелов, „Бягащи кучета“ на Л. Тодоров, „Exitus“ на Кр. Крумов-Грец и „Аз, графинята“ на П. Попзлатев. Според Г. Георгиева въпреки свободата, която киното има след 1989 г., като тематика 90-те са по-скоро десетилетие на „апатия към политическото“, а като език са дори по-анахронични спрямо експериментите на 70-те. За естетическо наваксване според нея би могло да се говори едва в края на първото десетилетие на новото хилядолетие с филми като „Дзифт“ на Я. Гърдев, „Източни пиеси“ на К. Калев и малко по-късния „Виктория“ на М. Виткова.

Докладът на проф. Албена Вачева „Социализъм и детство. Съзряване и Преход“ паралелизира края на социалистическия период с края на детството, анализирайки романите „Зелено и златно“ на С. Чолева, „9 зайци“ на В. Захариева, „Сексът и комунизмът“ на М. Фучеджиева, „Вундеркинд“ на Н. Грозни и „Космонавтите само минават“ на Е. Георгиева. Преходът тук е видян като режим на личното изпитание, свързано със съзряването, закономерно пораждащ носталгия по детството, респективно към социализма. Голямата история в споменатите романи се оказва закотвена във всекидневието. Според А. Вачева новата ситуация силно затруднява героите, изправени пред необходимостта да направят своя избор. Първото десетилетие на свободата парадоксално се свързва с картините на социалната ентропия, с краха на колективното живеене и с духовната и материална мизерия, за да се превърне в крайна сметка в експеримент с инстинктите за оцеляване и да проиграе отново добре познатите отношения между властта, идеологията и обществото.

В края на кръглата маса доц. Николай Папучиев представи резултатите от внушителна по своите обем и обхват анкетата на тема „Преходът – трийсет години по-късно“, инициентирана от проф. Даниела Колева, доц. Марин Бодаков и доц. Николай Папучиев и проведена от студенти първокурсници с техните близки. Резултатите от анкетата показват някои наистина неочаквани резултати. Оказва се, че голяма част от анкетираните асоциират прехода с инфлация, рекет и оскъдица, но и с демокрацията и надеждата за промяна. Немалко респонденти в личен план свързват 90-те години със семейството, образованието, нова работа или безработица, стачки и финансови затруднения, с което на практика преплитат социално и лично. Въпреки че за преобладаващата част от анкетираните преходът е период на социални и политически катаклизми, все пак съществуват и отговори, според които нищо не се е променило.

Отговорите на въпросите от сферата на културата показват, че респондентите помнят предимно филми, заснети преди промените, които обаче свързват с прехода и разчитат като част от собствената си промяна, а не като отнасящи се към определен исторически период. По отношение на книгите и четенето се налага изводът, че се чете малко, предимно масова литература и ежедневници. Електронните медии, които се радват на доверие от страна на зрителите, са БНТ и БНР.

Дискусионният характер на кръглата маса беше отчетливо видим в дебатите в края на всеки един от панелите. Те откриха някои от проблематиките, засегнати в докладите и изказванията, част от които визираща необходимостта от осмисляне на определени исторически и литературни сюжети, свързани с близкото минало; невъзможността литературното да се изследва изолирано, само по себе си; взаимодействията между литературата и киното; влиянието на масмедията върху литературата; трудното адаптиране на поколението отпреди промените към новата социална и литературна среда и др. Всички те предполагат следващи дебати. Тридесетгодишната дистанция спрямо 1989 г. прави възможно сравнително обективното вглеждане в прехода. Същевременно обаче генерира и въпроси, чието осмисляне очевидно предстои.